Volume : 1 | Issue : 3 | March 2012 ISSN - 2250-1991

Research Paper Economics

"भारतातील इंदिरा आवास योजनेचे मूल्यांकन"

(An Assessment of Indira Avas Yojana In India)

* M.K. Ingole ** Ashok Pawar

* संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बा. आं. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद.

** सहयोगी प्राध्यापक व संशोधक मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बा. आं. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद.

ABSTRACT

भारतात सन 1985 ते 1986 पासून इंदिरा आवास योजनेची सुरुवात झाली. यापूर्वी ही योजना ग्रामीण भूमिहिन रोजगार हमी कार्यक्रमाची उपयोजना म्हणून राबविली जात होती. परंतु सन 1993–94 पासून या योजनेच्या कार्याचा विस्तार वाढत जावून एससीध्एसटी आणि त्यात 1993 पासून बिगर एससीध्एसटीचाही त्यात समावेश केला. आणि 1 जानेवारी 1996 पासून इंदिरा आवास योजना ही एक स्वतंत्र योजना म्हणून कार्यरत आहे. या योजनेचे मुळ उद्दिष्टये म्हणजे ग्रामीण भागातील दारिद्रयरेषेखालील एससीध्एसटीचे सदस्य, मुक्तवेठबिगार तसेच ग्रामीण भागातील बिगर एससीध्एसटी च्या गरीब व्यक्तींना सहायक अनुदान देवून त्यांच्या राहत्या घरबांधणीसाठी आर्थिक मदत करणे. योजनेच्या निधीबाबत केंद्राकडून 75 टक्के आणि 25 टक्के राज्याकडून अनुदान ठरविले जाते. त्यापैकी 60 टक्के निधी हा एससीध्एसटी साठी आणि 40 टक्के निधी बिगर एससीध्एसटी साठी वापरला जातो. सद्या योजनेकडून रुपये 70,000 एवढा निधी मिळतो. सन 1985–86 पासून तर 2009–10 वर्षापर्यंत योजनेकडून 14.151740 लाख घरे बांधण्यात आली व त्यासाठी 23.50.004 कोटी रुपये खर्च करण्यात आला आहे. थोडक्यात इंदिरा आवास योजना ही ग्रामीण भागातील दारिद्रय कुटुंबाना घरबांधणी प्रक्रियेमध्ये यशस्वीरित्या कार्य करत आहे, हे लक्षात येते.

Keywords :

प्रस्तावना ***(Introduction) %***

भारताची अर्थव्यवस्था ही मिश्र स्वरुपाची आहे आणि जलद व समतोल पद्धतीने चिरस्थायी आर्थिक विकासासोबत समता व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे हा नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाचा मूलमंत्र आहे. याच आधारावर भारतात सर्वसामान्य जनतेचे कल्याण करण्यासाठी भारतीय संविधानाने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्विकारली आहे. परंतु आजही भारतात दारिद्रय, उपासमार, बेरोजगारी, विशमता, निराश्रीत व्यक्ती, बेघर, निराध ाार लोकांची संख्या फार मोठया प्रमाणात पहावयास मिळते. त्यासाठी केंद्र व राज्य षासनाने ही स्थिती सुधारण्याकरिता विविध प्रकारच्या योजना व विकासात्मक स्वरुपाच्या कार्यक्रमावर विषेश भर देवून महत्वपूर्ण कार्य केल्याचे आढळून येते. जसे की, पंचवार्शिक योजना (1951), ए.डी. गोरवाला समिती (1958), विविध प्रकारच्या बॅकांचा सहभाग आणि सन 1972 ला देषाच्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी असताना त्यांनी केलेली गरिबी हटाव योजनेची सुरुवात, 20 कलमी कार्यक्रम, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (1980), जवाहर रोजगार योजना (1989), सुवर्ण जयंती षहरी रोजगार योजना (1997), पंतप्रध ाान ग्राम सडक योजना (2000), इत्यादी योजना हया आर्थिक विकाासचे दाखले देवून जातात. त्यापैकी इंदिरा आवास योजना ही एक आहे.

♦ अभ्यासाची उद्दिष्टये

1. इंदिरा आवास योजनेचा सूक्ष्म अभ्यास करणे.
2. इंदिरा आवास योजनेच्या लाभार्थ्यांच्या निवड पध्दतीचा अभ्यास करणे.
3. भारतातील एकंदर इंदिरा आवास योजनेच्या प्रगतीचा अभ्यास करणे.
4. इंदिरा आवास योजनेद्वारा भारतात एकूण जनतेला किती घरे मिळाली व त्यावर किती खर्च करण्यात आला याचा आढावा घेणे.
5. षासनाचा जनतेकडे सहकार्याच्या दृश्टीने बघण्याचा कल्याणकारी दृश्टिकोन योजनेच्या माध्यमातून अभ्यासणे.

♦ अभ्यासाची गृहीतके

1. भारतात ग्रामीण भागातील दारिद्रय कुटुंबाच्या राहणीमानात योजनेमुळे सुधारणा होत आहे.
2. इंदिरा आवास योजनेची भारतात योग्य अंमलबजावणी होत आहे.
3. भारतात इंदिरा आवास योजनेवर केला जाणारा खर्च हा वास्तव स्वरुपाचा आहे. त्यामुळे जनतेला घराचा लाभ होत आहे.
4. इंदिरा आवास योजनेतून जनतेला मिळणा–या घरांची संख्या, खर्चाचे प्रमाण वाढत आहे.

S इंदिरा आवास योजना 1985–86 ;प्दकपतं ॅ ल्वरंदंद्ध :

इंदिरा आवास योजना ही एक केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा हया मानवी जीवन जगण्यासाठी मूलभूत प्राथमिक गरजा आहेत. त्यापैकी 'निवारा' ही एक महत्वाची गरज आहे. सामान्य माणसाला स्वतःचे घर सामाजिक, आर्थिक, सुरक्षितता व सामाजिक दर्जा मिळवून देणारी महत्वाची ओळख म्हणजे 'घर' होय आणि ते घर या योजनेतून जनतेला बांधून दिले जाते. ती योजना म्हणजे इंदिरा आवास योजना होय. सन 1947 च्या पूर्वी भारतामध्ये बहुतांष लोकांकडे निवा–यासाठी घर नव्हते. तेव्हा लोक जंगलात आप–आपल्यापरिने जसे जमेल तसे राहत होते. स्वतःचा निवारा स्थायिक स्वरुपाचा नव्हता तर ग्रामीण भागात झोपडी, तंबू मातीची व लाकडाची घरे निवारा म्हणून कसे तरी अर्ध्या अंगाने संरक्षणासाठी झाकण म्हणून निर्माण केलेली होती.

स्वातंत्र्यानंतर षासनाने या समस्या मिटविण्यावर विषेश लक्ष दिले. त्यातच युध्दात मारल्या गेलेल्या सैनिकांच्या कुटुंबाचा प्रष्न विषेशतः षरणार्थी निर्वासिताकरिता त्यांचे पूर्नवसन करण्यासाठी सन 1960 च्या दषकात 5 लाख कुटुंबांना घरे बांधून देण्यात आली. ही घरे विषेशतः उत्तर भारतात दिली गेली. ग्रामीण घर प्रकल्प योजना (1957) या योजनेअंतर्गत व्यक्तिषः कर्ज देवून भारत सरकारच्या ग्रामीण मंत्रालयाने प्रत्येक घरासाठी सहकार्य म्हणून कमीत कमी 5000द्य रुपये देण्यात आले होते. जवळपास 60,000 हजार घरे या योजनेअंतर्गत 5 व्या पंचवार्शिक योजनेपर्यंत बांधली गेली होती. सन 1972–73 मध्ये लोकसभेने 'अंदाज समिती' स्थापन केली. या समितीच्या 37 व्या अहवालात असे दर्षविले होते की, "भारतात 83 टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात आणि यातील 73 टक्के ग्रामीण लोकसंख्या ही कच्च्या घराच्या रचनेत असमाधानी राहते आहे." सन 1980 इंदिरा आवास योजनेच्या उगमामुळे ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमावर महत्वाचा जोर दिला गेला. घर बांधाणी ही मुख्य प्रक्रिया राश्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमाच्या अंतर्गत तसेच ग्रामीण भूमिहिन रोजगार हमी कार्यक्रमाच्या अंतर्गत 1983 पासून मूख्यतः करण्यास सुरुवात केली गेली होती. म्हणजेच काही राज्यांनी बांधकामाच्या किंमतीचा विचार करुन खर्च करण्याकरिता (छत्म्ध्त्स्म्ळच) या निधी आणि लाभार्थ्याला मिळालेल्या बचत व कर्जाच्या साहायाने अनुमती दर्षविली होती. तर दुसरीकडे (छत्म्ध्त्स्म्ळच) च्या निधीद्वारे सर्व खर्च झेपावण्याची अनुमती दर्षविण्यात आली होती. तेव्हाच काही राज्याकडून दुरुस्ती करण्याची परवानगी घेऊन 1985 मध्ये भारत सरकारकडून घरबांधणी प्रक्रिया जाहीर केली गेली होती आणि यात ;त्स्म्ळच) निधीच्या आधारे एससी/एसटी व मुक्त वेठबिगार मजूर यांच्या घरांची बांधणी करण्याची तरतूद केली होती.

याचाच परिणाम म्हणून सन 1985–86 मध्ये ;त्स्म्ळच्द्ध ग्रामीण भूमिहिन रोजगार हमी कार्यक्रमाची उपयोजना म्हणून इंदिरा आवास योजनेची सुरुवात केली. यातील 6 टक्के निधी हा जवाहर रोजगार योजनेद्वारे इंदिरा आवास योजनेच्या अंमलबजावणीकरिता वाटला गेला आणि सन 1993–94 पासून या योजनेच्या कार्याचा विस्तार होत गेला. यात दाद्रिय रेशेखालील परंतु एससी/एसटी षिवाय बिगर एससी/एसटीच्या कुटुंबाचा समावेष केला गेला. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी निधी जवळजवळ 6 ते 10 टक्क्यांपर्यंत वाढवून एकूण उपलब्ध स्रोत हा राश्ट्रीय पातळीवर जवाहर रोजगार योजनेच्या अंतर्गत उपलब्ध केला गेला आणि बिगर एससी/एसटीच्या लाभार्थ्यांना 4 टक्के निधी हा उपलब्ध करुन दिला गेला. पुढे 1 जानेवारी 1996 पासून इंदिरा आवास योजना ही योजना जवाहर रोजगार योजनेपासून विभक्त केली असून ही योजना आता एक ग्रामीण भागात स्वतंत्र योजना म्हणून अस्तित्वात आहे.

♦ इंदिरा आवास योजनेची उद्दिष्टये

1. ग्रामीण भागातील दारिद्र्रयरेशेखालील एससी/एसटींचे सदस्य, मुक्त वेठबिगार आणि तसेच ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेशेखालील परंतु बिगर एससी/एसटींच्या गरीब व्यक्तींना सहायक अनुदान देवून त्यांच्या राहत्या घराच्या बांधकामासाठी मदत करणे हे इंदिरा आवास योजनेचे मुळ उद्दिश्टये आहे.

2. नविन घराच्या बांधणीसाठी प्रत्येक लाभधारकांना आर्थिक मदत पुरविणे तसेच या योजनेतील जास्तीत जास्त स्त्रोत निराश्रीत कुटुंबाकरिता नविन घर बांधणीकरिता उपयोगात आणणे.
3. दारिद्रय रेशेखालील निराश्रीत कुटुंबाच्या यादीतील लाभधारकांची निवड ही मुक्त ग्रामसभेद्वारे करणे.

♦ केंद्र आणि राज्य व लाभार्थी यांच्या निधीतील हिस्स्याचे प्रमाण

इंदिरा आवास योजना ही केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. परंतु या योजनेच्या निधीच्या बाबतीत केंद्र आणि राज्य व लाभार्थी मजूरीचा हिस्सा मिळून निधीच्या हिस्स्याचे प्रमाण केंद्र 75 टक्के तर राज्य 25 टक्के असे ठरविले आहे. परंतु केंद्र षासन प्रदेषात पूर्णपणे भारत सरकारद्वारा इंदिरा आवास योजनेवर खर्च केला जातो. षिवाय इंदिरा आवास योजनेअंतर्गत जिल्हयात उपलब्ध निधीच्या आधारे वेगवेगळया वर्गाकरिता निधी वाटप केला जातो. त्यापैकी 60 टक्के एससी/एसटीसाठी तर 40 टक्के निधी हा बिगर एससी/एसटीसाठी. परंतु दारिद्रय रेशेखालील लाभधारकांकरिता आहे. योजनेमध्ये 1985–86 पासून ते 2008 पर्यंत केंद्र व राज्य षासनाकडून रु. 25000६. ते 30,000६. पर्यंत निधी मिळत होता. परंतु कालांतराने घर साहित्याच्या वाढत्या किंमतीमुळे व लोकांच्या वाढीव निधीच्या मागण ीमुळे निधीत टप्प्या–टप्प्याने वाढ होवून सद्या 2009–10 आणि 2011–12 या वर्शापासून खालीलप्रमाणे निधीत रु. 70,000 हजार वाढ होऊन त्याचे विभाजन खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	षासन व लाभार्थी हिस्सा	प्रमाण	रुपये ;हजारातद्ध
1	भारत सरकार अनुदान रु. 35000६.	75 टक्के	26,250६.
2	महाराश्ट्र षासन अनुदान रु. 35000६.	25 टक्के	8,750६.
3	महाराश्ट षासन अतिरिक्त अनुदान	–	33,500६.
4	लाभार्थी हिस्सा	–	15,000६.
एकूण निधी		100 टक्के	70,000६.

स्रोत : षासन निर्णय ;ळत्द्ध, 31 ऑगस्ट 2009.

वरीलप्रमाणे केंद्र व राज्य षासनाने 2009–10 आणि 2011–12 या वर्शापासून लाभार्थ्यांना 70,000६. रुपये एवढा निधी प्रत्येक घरकुलासाठी ग्रामीण भागात निष्चित केला व काही घरकूलासंबंधी अटी सांगितल्या आहेत.

1. घरकुलाचे बांधकाम हे छताचे ;स्लॅपद्ध असावे आणि बांधकामाचे आकारमान हे 269 चौरस फुट चटई क्षेत्रापेक्षा कमी नसावे.
2. लाभार्थ्यांना निधी वाटप करतांना बांधकामाची प्रगती तपासून निधी चार टप्प्यात देण्यात यावा.
3. इंदिरा आवास योजनेच्या अंमलबजावणीकरिता प्रषासनिक खर्च मागण्यासाठी प्रतिघरकुल रु. 100 याप्रमाणे सदरील निधी घरकुलांच्या किंमती व्यतिरिक्त संबंधित जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा ;क्त्क।द्ध विभागाकडून देण्यात येईल आणि घरकुलाचे उद्दिश्टये ठरविणे. त्याचे अधिकार हे जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेला असावे.

♦ लाभार्थ्यांची निवड व प्राधान्यक्रम

लाभार्थ्यांची निवड करतांना दारिद्रयरेशेखालील कुटुंबाच्या यादीतील अंतिम निवड करण्याचे अधिकार हे ग्रामसभेला आहेत. यात दारिद्रयरेशेखालील सर्वेक्षणाच्या आधारे ग्रामपंचायत स्तरावर संभाव्य बेघर ;कच्च्या घराच्याद्ध अषा लाभार्थ्यांच्या दोन कायम प्रतिक्षा याद्या स्वतंत्रपणे तयार करणे त्यापैकी 1. एससीध्एसटी ची 2. बिगर एससीध्एसटीच्या निष्चित केलेल्या यादीतून चढत्या गुणांकानुसार जसे की, कमी गुण असलेला सर्वात वर याप्रमाणे यादीस ग्रामसभेची मान्यता देणे आणि खालील गटात विषेश प्राधान्य देणे.

1. मुक्त वेठबिगार श्रमिक
2. अपंग कुटुंब प्रमुख
3. नैसर्गिक आपत्तीमुळे बाधित कुटुंब जातीभेदाने पीडीत
4. संरक्षण सेवेतील किंवा मिलटरी समांतर सेवेतील युध्दात मारल्या गेलेल्या सैनिकाच्या विधवा पत्नीस.

अषा प्रकारे कमकुवत घटकांना प्राधान्य देवून लाभार्थ्यांची निवड करण्यात यावी. प्राध ाान्य संपलेले लाभार्थी असल्यास सारखे गुणांक असलेल्या लाभधारकांना ग्रामसभेने आपआपसात ठरवून लाभ देण्याबाबत निर्णय घेण्यात यावा.

♦ भारतातील इंदिरा आवास योजनेचे मूल्यांकन

भारतात इंदिरा आवास योजने सुरुवातीपासून म्हणजे सन 1985–86 पासून तर 2010 पर्यंतचे मूल्यांकन असे की, ज्यामध्ये दारिद्रय रेशेखालील एससी/एसटी आणि मुक्त वेठबिगार, बहुतांष गरीब लोकांना घरे बांधून दिली. त्यामध्ये 60 टक्के एससी/एसटी व 40 टक्के बिगर एससी/एसटी परंतु दारिद्रय रेशेखालील कुटुंबाना व सैनिकी कारवाईत मारल्या गेलेल्या सैनिकांच्या पत्नीला आणि 3 टक्के मानसिक व षारीरिक अपंग असलेल्या लोकांना राखीव ठेवण्यात आले व त्यानुसार घराचे वाटप केले जात आहे. पुढील तक्त्याच्या आधारे 1985–86 ते 2009–10 पर्यंतचे मूल्यांकन दिसून येते.

वर्श	cka/kdke dsysyh ?kj (yk[kkr)	,dw.k [kpZ (dksVhe/;s)
1985-86	51,252	57.93
1986-87	1,60,197	149.18
1987-88	1,69,302	235.37
1988-89	1,39,192	149.65
1989-90	1,18,023	188.50
1990-91	1,81,800	213.07
1991-92	2,07,299	263.01
1992-93	1,92,585	238.81
1993-94	3,72,535	481.00
1994-95	3,90,482	500.38
1995-96	8,62,889	116.66
1996-97	8,06,290	138.52
1997-98	7,70,936	159.14
1998-99	8,35,770	180.38
1999-00	9,25,679	190.76
2000-01	1,17,0926	218.58
2001-02	1171081	2149.55
2002-03	10,30,430	2001.30
2003-04	9,25,240	2005.22
2004-05	10,46,000	2003.81
2005-06	1,60,049	2001.60
2006-07	1,15,033	2907.07
2007-08	2,15,040	2935.83
2008-09	10,16,050	2004.85
2009-10	11,17,660	2009.87
एकूण	1,41,51,740	2350.004

SourceAnnual Report 2003-04 & 2009-10 Ministry of Rural Development, New Delhi.

सन 1985–86 पासून ते 2003–04 आणि 2009–10 पर्यंत इंदिरा आवास योजनेमार्फत एकूण 1,41,51,740 लाख घरकुले बांधण्यात आली व त्यासाठी एकूण योजनेवर खर्च रु. 2350.004 कोटी रुपये झाला आहे. यामधून इंदिरा आवास योजनेची फार वेगाने वाढ होत आहे. कारण प्रत्येक वर्शासाठी मिळालेले उद्दिश्टये वाढत गेले आहे. आणि त्यानुसार खर्च सुद्धा वाढत गेला आहे. म्हणजेच 1985–86 मध्ये 51.252 घरे बांधण्यात आली व खर्च 57.93 कोटी रुपये होता. तोच 2009–10 या वर्शासाठी घरकुले 11.17.660 लाख तर खर्च 2009.87 कोटी रुपये असा वाढलेला आहे. खर्च वाढण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे बदलत्या काळानुसार घराच्या साहित्याच्या किंमती वाढत आहेत. परंतु ही योजना गोरगरिबांना, दारिद्रय कुटुंबांना घरे बांधून देण्यात यषस्वी ठरली आहे. कारण वास्तवात प्रत्यक्ष घर बांधून देणारी एक वास्तववादी योजना म्हणून आजही तिची वाटचाल चांगल्या प्रगती पथावर असल्याचे दिसते.

REFERENCES

1- Government of India, Indira Awas Yojana 2004, Guideline Effective, Ministry of Rural Development Department of Rural Development Krishi Bhawan, New Delhi, 110001. | 2-Government of India : Indira Awas Yojana 2007 Guidelines IAS, Ministry of Rural Development Department of Rural Development Krishi Bhawan, New Delhi, 110001. | 3- डॉ. पी. मिश्रा, भारतीय अर्थशास्त्र, 2007, प्रतियोगिता साहित्य, दर्पन प्रकाशन, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा, 282083. 4. शासन निर्णय क्रमांक इआयो–2008/प्र.क्र.120/08 योजना–10 मंत्रालय मुंबई, 400032, दिनांक 26 सप्टेंबर 2008 5. शासन निर्णय क्रमांक इआयो–2009/प्र.क्र.153/9 योजना–10, ग्रामविकास जलसंधारण विभाग, मंत्रालय, मुंबई, 400032, दि. 31 ऑगस्ट 2008 6. शासन निर्णय क्रमांक इआयो–2010/प्र.क्र.34/योजना–10, मंत्रालय, मुंबई, 400032, दि. 09 एप्रिल 2010–11. 7. भारत सरकार व केंद्र सरकारच्या कल्याणकारी योजना, ;2009द्धए लोकमाहिती अभियान निर्मित पत्रसूचना कार्यक्रमाद्वारे प्रसारित, नवी दिल्ली 8. पाटील मनोज नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकासाच्या योजना, ;2007द्धए चौधरी लॉ पब्लिकेशन, पुणे. 9. डॉ. झामरे जी.एन., भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, ;2008द्धए प्रकाशन मनोहर पिंपळापुरे ॲण्ड पब्लिशर्स, नागपूर. 10- www.maha.com (DRDA) | 11-www.maha.gov.in | 12- http://kar.inc.in/raichr/iay